

आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास

P-II

प्रा. विठ्ठल बाबुराव गुंडे
इतिहास विभाग प्रमुख

ब्रिटीश राजवटीचा प्रभाव व स्थित्यंतर

कालिका देवी कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय
शिरूर कासार
अभ्यास पत्रिका- 3

२.१ प्रस्तावना

मराठा साम्राज्याचा ऱ्हास ही महाराष्ट्रीयन जनतेसाठी अती दुःखद घटना होती. त्यामुळे राजकारणातील अनेक स्थित्यंतरे त्यांना अनुभवयाला मिळाली. पानिपतच्या आरिष्टाची आठवण जुन्यापिढीच्या मनात अजूनही ताजी होती. नवीन पिढी अजूनही मराठा साम्राज्याच्या विस्ताराचे सोनेरी क्षण विसरली नव्हती. त्यांचे सैन्य संपूर्ण देशात आगेकूच करित होते. पेशव्यांचे सैन्य इंग्रजांपुढे हरले आणि जनतेमध्ये काही काळ शांतता पसरली.

ईस्ट इंडीया कंपनीने त्यांच्या विजयाच्या काळात जनतेला कोणत्याही प्रकारचा त्रास दिला नाही. मध्ययुगीन काळात पराभूत राजाच्या प्रजेवर अत्याचार करायची पद्धत होती. परंतु हे इंग्रजी सैन्य जे मुळात व्यापारी होते त्यांच्या मनात मानवतावाद, स्वातंत्र्य आणि शास्त्रीय दृष्टिकोन होता. त्यांनी सदैव मुक्त व्यापार, पाश्चिमात्य शिक्षण आणि 'गोन्या माणसांची जबाबदारी' (White Man's Burden) या गोष्टींचा पुरस्कार केला. त्यांचा असा विश्वास होता की पौरात्य देशातील लोक स्वराज्य करण्यास असमर्थ आहेत आणि त्यांचा धर्म फक्त अंधश्रद्धा आहे आणि राष्ट्रीयत्वाच्या भावनेचा त्यात पूर्ण अभाव आहे.

कंपनीच्या सुदैवाने चांगल्या हुशार लोकांची भरती त्या काळात कंपनीत झाली. त्यांचे काम ते एक मिशन म्हणून करत. परंतु वसाहतीतील पिळवणूक आणि मानवी हक्क नाकारणे जे त्यांनी त्यांच्या देशातील लोकांना देऊ केले होते अशा तुच्छ उद्दीष्टांपेक्षा अधिक ते काही साध्य करू शकले नाही. आपण आता ब्रिटीशांनी स्थानिक जनतेला त्यांच्या आदर्शानुसार, मूल्यांनुसार कसे बदलायचे ठरविले, ते पाहूया.

२.२ जमीन धारणा पद्धती

इंग्रज हे मूलतः व्यापारी होते व नंतर ते राज्यकर्ते झाले. त्यांच्यावर मानवतावाद, स्वातंत्र्य आणि शास्त्रीय दृष्टीकोन ह्या विचारांचा प्रभाव होता. त्यांनी जमीन धारणा कालखंडाची जुनी पद्धत काही काळासाठी तशीच ठेवली. मराठा मात्र जमीन महसूल निश्चित करण्यासाठी मलिक अंबर यांची पद्धत वापरत होते. जमिनीचे प्रकार ठरलेले होते आणि त्यानुसार त्यावरील कर सुद्धा नियमित कालाने ठरलेला होता. महसूल गोळा करण्याचे काम गावाचे पाटील, कुलकर्णी, देशमुख, देशपांडे आदि करीत.

ब्रिटीशांनी महाराष्ट्रामध्ये रयतवारी पद्धत अवलंबली. जमीनीवरील कराचे प्रमाण जास्त होते आणि त्यामुळे रयतेला कर्ज काढावे लागे. ज्यामुळे गरीब शेतकऱ्यांचे पूर्णपणे नुकसान झाले.

‘गोन्या माणसांची जबाबदारी’ या संज्ञेनुसार, लॉर्ड एल्फिन्स्टनने स्थानिक लोकांना शिक्षण देण्याचे ठरविले. ख्रिश्चन धर्मप्रसारकांनी आधीपासूनच स्थानिक भाषा आणि संस्कृत शिकावयास सुरुवात केली होती.

चार्टर अॅक्ट इ.स. १८१३ आणि बॉम्बे एज्युकेशन सोसायटी यांनी महाराष्ट्र आणि मुंबई येथे शिक्षणासाठी पुढाकार घेतला.

शिक्षणाच्या दोन पद्धती होत्या. एक पौरात्य आणि एक पाश्चिमात्य. चार्टर अॅक्ट इ.स.१८५३ आणि 'बुडचा खलिता' यानुसार शिक्षणाच्या प्रसारणाचे कार्य केले.

पाश्चिमात्य शिक्षणाच्या प्रभावामुळे अनेकजण सामाजिक कार्याने प्रेरित झालेले होते. त्यांमध्ये जगन्नाथ शंकर शेट, जमशेदजी जीजीभाँय, जांभेकर, लोकहितवादी यांनी जनजागृतीसाठी वृत्तपत्रकारिता सुरु केली.

२.२.१ मराठेकालीन जमीन धारणा पद्धती :

जमीन धारणा कालखंडाची आणि महसूल वाटाघाटीच्या दोन पद्धती मराठ्यांच्या वापरात होत्या. एक स्वतःच्या जमिनीसाठी आणि दुसरी इतर्यांच्या जमिनीसाठी. पहिलीला ते 'स्वराज्य' म्हणायचे आणि दुसरीला 'साम्राज्य' असे म्हणत असत. प्रा. आर. व्ही. उतेकर यांनी या संदर्भात महत्त्वाची माहिती दिलेली आहे.

१) १७ व्या शतकातील तोडरमल पद्धती मलिक अंबरने अहमदनगरच्या निजामशाहीसाठी थोडी दुरुस्ती करून घेतली होती. तीच पद्धती कालानुसार थोडेफार फेरफार करून वापरण्यात आली.

२) सगळ्यात जास्त महत्त्व हे शेतकऱ्यांचे हित जपण्यावर होते कारण तेच अर्थशास्त्राचे महत्त्वाचे आधारस्तंभ होते.

३) जमीन धारणा कालखंड प्रामुख्याने दोन प्रकारत मोडत आला होता. १) स्थळ आणि २) वतन. स्थानिक लोकांनी कसलेल्या जमिनीला 'स्थळ' म्हणत आणि राजाने त्यांची राज्याप्रती कामगिरी बघून, जी भूमी कर मुक्त स्वरूपात दिली होती, त्याला ते 'वतन' म्हणत. ह्या बक्षिसपात्र जमिनी वंशपंरापरागत चालायच्या आणि त्याबरोबर अनेक फायदे आणि उच्च दर्जाही मिळायचा.

४) मिरास आणि उपरी - ग्रामीण विभागणीचा दुसरा प्रकार. मूळ मालकाला, राज्याने दिलेल्या जमिनीला 'मिरास' म्हणायचे आणि नवीन व्यक्तीस कसावयास दिलेल्या जमिनीला उपरी म्हणायचे. साधारणतः नवीन जमीन करणाऱ्याला ते वापरलेली ओसाड किंवा नापिक जमिन द्यायचे आणि जर ते समाधानकारक भाडे देऊ शकले नाही तर त्यांना त्यावरील अधिकार गमवावा लागे. त्यांना भाडेकरू म्हणत. याउलट मिरासदारांना आदराने वागविले जाई, कारण संपूर्ण गावाचा महसूल देण्याची जबाबदारी त्यांची असे.

५) छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळात जागीरदार पद्धत हाणून पाडण्याचा प्रयत्न केला गेला तर छत्रपती शाहू महाराजांच्या काळात हीच पद्धत प्रसिद्ध झाली होती. खरेतर या पद्धतीमुळे राज्य विस्ताराचा एक नवा मार्गच उघडा झाला होता. कारण जागिरदार महाराष्ट्राबाहेरही राजाच्या वतीने 'चौथ किंवा सरदेशमुखी' वसूल करू शकत होते. महाराष्ट्रामध्ये, जमिनदारांना मुलकी आणि राजकीय दोन्ही जबाबदाऱ्या पार पाडाव्या लागत होत्या.

२.३ महसूल प्रशासन

आधीच नमूद केल्याप्रमाणे मराठे कालपरत्वे चालत आलेली मलिक अंबरची महसूल पद्धत वापरात होती. जमिन मोजून मापून, विभागणी केली जाई आणि जमिनीचा करही नियमित ठरविला जात असे. मराठा सरकारला शेती उत्पन्न अधिक कसे होईल आणि मोठ्या प्रमाणावर जमिन कशी कसली जाईल याचीच जास्त चिंता असायची. दुष्काळामध्ये शेतकऱ्यांचे कर्ज माफ करणे किंवा त्यांना 'तगाई' कर्ज देणे अशा प्रकारे मदत केली जाई. महसूलाचा कारभार गावाचा मुख्य किंवा हिशेबनीसाकडे असे ज्यास पाटील किंवा पटेल वा कुलकर्णी म्हणत. जिल्हा पातळीवरचे अधिकारी देशमुख आणि देशपांडे जे 'सुरसुभा' म्हणजे प्रांतिक राज्यपाल हाताखाली येत. आर्थिक घडामोडींवर अर्थमंत्री म्हणजे फडणीस यांचे लक्ष असे.

शेतकऱ्यांना वस्तूच्या स्वरूपात तसेच गावातील 'बलुतेदार' किंवा 'अलुतेदार' यांनाही वस्तूच्या स्वरूपात, त्यांच्याकडून घेतलेल्या सेवेची परतफेड करावी लागे. हा ग्रामीण अर्थशास्त्राचा अंतर्गत भाग होता.

२.४ पेशव्यांच्या उत्तर काळातील महसूल

दुसरा बाजीराव पेशवा यास पैशांची अत्यंत निकड होती. कंपनी सरकारविरुद्ध त्यास फौजा उभ्या करायच्या होत्या, त्यांनी शेतीचा संबंध जमिन -कराशी लावला. त्या अंतर्गत खाजगी दलालाना कमिशन (दलाली) देण्यात येई ज्याची बोली सर्वाधिक असे. या पद्धतीमुळे मोठ्या प्रमाणावर महसूल गोळा झाला पण महाराष्ट्रातील अनेक शेतकऱ्यांची धुळधाण झाली.

२.५ ब्रिटीश कारकीर्दीतील स्थित्यंतर

ईस्ट इंडीया कंपनीचा शेवटचा विजय हा अत्यंत निर्णायक होता कारण नागपूर, बरोडा, इंदौर आणि ग्वाल्हेर येथील मराठ्यांनी आधीच वेलस्लीची 'तैनाती फौजेची' योजना स्विकारली होती. शांततेच्या मार्गात अनेक अडथळे होते. पेशव्यांची खाजगी संपत्ती शोधून काढायची होती आणि त्यांच्या पुढील कारवाया रोखायच्या होत्या. कंपनीचे अधिकारी ही कामगिरी स्विकारायला उत्सुक होते कारण त्यांच्या बदल्यात त्यांना काही हिस्सा द्यायला खुद्द पेशवे आणि त्यांचे आश्रित तयार होते. कॅप्टन रॉबर्टसन आणि कर्नल प्रोटर यांना अनेक लाख मोलाच्या मोहरा सापडल्या. 'हाव' फार मोठी होती. ब्रिग आणि रींड या दोन अधिकाऱ्यांमध्ये पेशव्यांच्या खजिन्याच्या शोधानंतर मारामारी झाली.

प्रो. आर.डी.चोकसी, राज्याची हालाखीची परिस्थिती मांडताना म्हणतात, “नवीन राज्यकर्त्यांनो, पराभूत जनतेवर राज्य करण्यापूर्वी स्वतःलाच शिस्त लावून घ्यायची गरज आहे.”

२.५.१ महसूलाची पुनर्रचना :

नवीन राज्यकर्ते परक्या मुलुखात सशक्त आणि भक्कम राज्य उभारण्याच्या जुन्या कल्पनेवर विश्वास ठेवणारे नव्हते. त्यांना अनेक अडचणींना तोंड द्यावे लागले. ते फार दूरच्या प्रदेशातून आले होते आणि स्थानिक भाषा त्यांना अवगत नव्हती. ते व्यापारी कंपनीचे प्रतिनिधी होते पण शेतीप्रधान अर्थव्यवस्थेचे प्रश्न त्यांना सोडवायचे होते. मारुंट स्टुअर्ट एलफिन्स्टन जो कंपनीचा कमिशनर होता त्याने काही निष्ठावान लोकांचे पथक तयार केले. त्यांनी अनेक निर्बंध घातले व दबावनीतीवर नियंत्रण आणण्याचा प्रयत्न केला. इ.स.१८१९ ते इ.स.१८२७ च्या दरम्यान, गव्हर्नर ऑफ बॉम्बे म्हणून नियुक्ती झाली असताना, त्यांने जास्तीत जास्त वेळ उत्पन्न, महसूलाचे प्रशासन, शिक्षण व कायदा आणि सुव्यवस्था यावर घालविला.

२.५.२ जमीन महसूल पद्धती :

नवीन राज्यकर्त्यांना, महाराष्ट्रातील जमीन धारणा पद्धती आणि उत्पन्नाचे वाटप या गोष्टींना जास्त महत्त्व द्यावे लागे. कारण शेती हा महत्त्वाचा व्यवसाय उद्योग होता.

ह्या बाबतीतले यश, नवीन विचारधारेची मुख्यत्वे मानवतावाद, स्वातंत्र्य आणि आधुनिक विज्ञान यांच्याशी मेळ बसणारे होते. पुनर्रचनेच्या कार्यक्रमाच्या नवीन तत्त्वापैकी काही महत्त्वाची तत्त्वे म्हणजे :-

- १) जमीन धारणा जूनी पद्धत काही काळासाठी तशीच वापरायची.
- २) 'उत्पन्नाचे कायमस्वरूपी वाटप' ही पद्धती अजून स्विकारली नव्हती. मद्रासची रयतवारी पद्धत जी थॉमस मन्रोने अवलंबली होती ती थोडाफार फेरफार करुन महाराष्ट्रासाठी वापरायचे ठरविण्यात आले.
- ३) कंपनी सरकारचा विश्वास होता की इंग्लिश अधिकारी हे अधिक कार्यक्षम आहेत व भ्रष्टाचारी नाहीत. याउलट भारतीय महसूल अधिकारी हे फक्त पैशांची अफरातफर करण्यातच हुशार आहेत. म्हणून त्यांच्या पगाराची रक्कम कमी ठेवण्यात यावी व त्यांच्यावर बारीक लक्ष ठेवण्यात यावे.
- ४) जमिन भाडेतत्त्वावर द्यायची पद्धत आणि संपत्तीचा अधिकार यासाठी पाश्चिमात्य पद्धतीचा अवलंब व्हावा.
- ५) महसूलाची मोजणी करताना, जमिनीचा जो भाग शेतकऱ्याने कसली नाही, तिथे भाडे कापून घेतले जाईल. एका वर्षाचे नुकसान, दुसऱ्या वर्षीच्या उत्पन्नातून भरुन घेतले जाई आणि फारच कठीण प्रसंगी रयतेला काही दिलासा देण्याचे काम होई.

२.५.३ महसूलाच्या बाबी व त्यातील बदल :

नवीन राज्यपद्धतीत संसाधनांच्या एकत्रीकरणावर भर देण्यात आला. अधिकारी शेतकऱ्यांकडे अविश्वासाच्या नजरेने पाहायचे. म्हणूनच कर ठरवताना, वाढीव कर लादीत. त्यामुळे शेतकऱ्यांमध्ये नाराजी पसरली. याचे कारण, जनतेची पिळवणूक करणे हा नव्हता तर पूर्वीच्या मराठ्यांच्या महसूल वाटपाच्या पद्धतीमध्ये आणि नवीन पद्धतीमध्ये झालेला गोंधळ हा होय. जमिनीबाबतच्या समान हक्क पद्धतीमुळे गोऱ्या लोकांचा गोंधळ उडाला. सर्व संपत्ती ही एकाच प्रकारची आणि जमिन हे उत्पन्नाचे साधन होते. मराठ्यांच्या जमिन महसूलाच्या पद्धतीत मिरासदार आणि जागीरदार यांच्यावर नियंत्रण होते तर रयतवारी पद्धतीत रयतेला कर भरण्यासाठी कर्ज काढावे लागे.

करांच्या बाबतीतील काही सवलती ह्या दुष्काळाग्रस्त शेतकऱ्यांवरील दडपण काही प्रमाणात कमी करण्यासाठी देण्यात येत होत्या. परंतु भारतीय हिशेबनीसांचे पगार वाढवण्याची काहीही गरज नाही. याउलट त्यांच्यावर जास्त लक्ष ठेवले पाहिजे असे गोऱ्या अधिकाऱ्यांना वाटे. म्हणूनच इ.स.१८८४ च्या ओल्या दुष्काळात, शेतकऱ्यांचे कर कमी करण्याची वा रद्द करण्याची मागणी फेटाळण्यात आली आणि त्यासंदर्भात डेक्कन कमिशनरने कलेक्टर्सना सूचना दिली.

जर एका शेतातले पिक तसेच असेल आणि दुसऱ्या शेतातले पिक केवळ पावसाअभावी आले नसेल तर त्यास दुसऱ्या शेतासाठी पूर्ण करमाफी द्यावी. पण दुसऱ्या शेतातील पिक केवळ कसायला गुरे नसल्याच्या कारणावरून किंवा केवळ दुर्लक्ष झाल्यामुळे कसायचे राहिले असेल तर त्याची पूर्ण भरपाई कराच्या स्वरूपात केली जावी लागत असे.

२.५.४ इनाम कमिशनच्या सूचना :

जस जसा वेळ जाऊ लागला तसतसा, कंपनीच्या कर-गोळा करणाऱ्या अधिकाऱ्यांचा विश्वास वाढू लागला. इ.स.१८२० ते इ.स.१८५० चा मंदीचा काळ शेतकऱ्यांच्या कसल्याही बंडाखेरीज व्यवस्थित पार पडला. व्यापारी कंपनीचा भर मुख्यत्वे करून नगदी पिकांवर होता आणि म्हणूनच ऊस, कापूस, यासारख्या पिकांसाठी जास्तीत जास्त जमीन वापराखाली येऊ लागली. वतनदार सुद्धा सेवेच्या स्वरूपात सरकारला पैसे देणे पसंत करित होते. महसूल खात्यालाही परंपरागत वतनातून महसूल भरावा लागे. म्हणून इ.स.१८५० मध्ये सरकारने इनामदारांच्या उपाधी संबंधी चौकशी सुरु केली. अनेक जमिनदारांना पुराव्याअभावी त्यांच्या जमीनी गमवाव्या लागल्या.